

ЗАКОНОДАВЧІ АКТИ ТА УРЯДОВІ РОЗПОРЯДЖЕННЯ ЩОДО НАВЧАЛЬНИХ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ЗАКЛАДІВ РІЗНИХ ТИПІВ І КАТЕГОРІЙ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Розглядається нормативно-правова база діяльності сільськогосподарських освітніх закладів у другій половині ХІХ - на початку ХХ ст.

Ключові слова: законодавство, аграрна освіта, сільськогосподарські навчальні заклади

Розвиток сільського господарства в пореформений період викликав гостру потребу у великій кількості освічених фахівців різної кваліфікації. Система професійної освіти не задовольняла потреби держави у кваліфікованій робочій силі. Розповсюдження аграрної освіти в Російській імперії, в тому числі і в Україні, здійснювалось двома шляхами: 1) шкільним (створення аграрних навчальних закладів різних типів, категорій і спеціальностей); 2) позашкільним (організація сільськогосподарських курсів, читань, бесід, товариств, спеціальних видань, навчально-практичних господарств, виставок, музеїв та ін.). Вся освітянська діяльність в галузі сільського господарства регламентувалась законодавчими актами, положеннями, нормативними документами та різноманітними „установленнями”.

Поза увагою дослідників залишилися питання законодавчого регулювання діяльності сільськогосподарських навчальних закладів різних типів і категорій. Актуальність питання підсилюється ще й тим, що зазначена проблема не знайшла всебічного розвитку в працях сучасних дослідників. Разом з тим, є достатній фактологічний матеріал, різноманітна база для того, щоб розкрити тему достовірно і неупереджено. Автор статті поставила за мету розкрити ці маловивчені аспекти з аграрної історії України.

Вища та середня сільськогосподарська освіта, як освіта для привілейованих груп, розвинулася раніше, ніж заклади нижчої сільськогосподарської освіти.

Спочатку Міністерство Державного Майна, одним з найголовніших завдань якого було розповсюдження сільськогосподарської освіти, потурбувалося про міцне влаштування вищих навчальних закладів з сільського господарства: Петербурзького землеробського інституту та Петровської землеробської та лісової академії. Створивши в цих закладах достатню кількість спеціалістів для роботи в середніх закладах, воно почало влаштовувати землеробські училища, а вже потім – нижчі сільськогосподарські освітні заклади.

У 1837 р. були прийняті „Положення про землеробські училища” [13, с. 1-4] та Статут для землеробських училищ [13, с. 13]; починають створюватися так звані „вразкові ферми”, серед яких були дві в Україні: в Харківській (1847 р.) та Катеринославській (1848 р.) губерніях [4, с. 126]. Загалом, на 1895 р. в Росії діяло сім аграрних закладів середнього типу, з яких на Україні – 3: Харківське (1855 р.), Уманське (1868 р.), Херсонське (1882р.); на 1903 р. – 14 і, відповідно, 4 в Україні: Верхньодніпровське училище (1899 р.); на 1913 р. – 17, з яких 5 в українських землях.

У пореформений період, здійснений цілий ряд перетворень в землеробських училищах, які, безперечно, сприяли покращенню якості підготовки кваліфікованих спеціалістів.

Проект 1867 р. передбачав з’єднання землеробських училищ та ферм, при яких вони були засновані. Навчальний курс розділявся на: підготовчий (2 роки) та спеціальний (3,5 роки, з яких рік відводився на практику в приватних господарствах). Спеціальний курс розподілявся на 2 відділи: 1) господарський (викладались сільське господарство, технічні виробництва, практичне землеробство та вчення про сільськогосподарські знаряддя та машини); 2) механічний (практична механіка, будівельне мистецтво та вчення про сільськогосподарські машини та знаряддя). Проте, названий проект статуту та штату для землеробських училищ не був затверджений, але в дійсності, на основі викладених окремих „Височайших повелінь”, вони були введені в дію, і училища значною мірою керувались ними [4, с. 112-113].

В 1870 р. були затверджені програми для всіх землеробських училищ, в результаті чого значно розширений курс викладання природничих наук та спеціальних сільськогосподарських предметів. Крім того, був покращений викладацький склад (спеціальні предмети мали право читати випускники вищих сільськогосподарських закладів зі ступенем кандидата), навчальна база, якісний стан підручників.

Вказаними заходами, значно покращилося становище землеробських училищ, в результаті чого кількість учнів у цих закладах, особливо в Горецькому та Уманському, досягло великих розмірів (233 та 227 учнів), що стало заважати успішності практичних занять, тому міністерство обмежило прийом учнів в ці училища [4, с. 117]. Проте, з часом з'ясувалося, що стан підготовки учнів землеробських училищ, не відповідав вивченню і засвоєнню спеціальних дисциплін, внаслідок їх низького загальноосвітнього рівня. Більшість випускників не могли застосувати отримані знання на практиці. Попит на добре підготовлених і недорогих управляючих маєтками зростав, тому в 1874 р. була створена спеціальна комісія, що мала обговорити питання про необхідні покращення у влаштуванні землеробських училищ і для установа головної основи для нового статуту та штату цих закладів.

На основі вироблених комісією положень, в Департаменті Землеробства і Сільської Промисловості, були складені проекти нових статуту і штату для землеробських училищ. В землеробських училищах передбачалось проходити всі загальноосвітні предмети реальних училищ Міністерства Народної Освіти, в тому числі німецьку мову і п'ять спеціальних предметів, що визначали весь обсяг сільськогосподарських знань; короткий виклад законів, необхідних для сільського господарства. Значно підвищені вимоги до знань вступників. Збільшувалась тривалість курсу в землеробських училищах: замість п'яти років в Уманському училищі і п'яти з половиною в інших училищах, за новим статутом, повний теоретичний і практичний курс передбачалося проходити за шість років, з яких п'ять років передбачалося на теоретичні і практичні заняття, а шостий – виключно на самостійну практику в приватних маєтках [20, с. 58].

Підвищувались права випускників: кращим із них надавалося особисте почесне громадянство та звання ученого управителя, а також право вступу на державну службу по відомству Міністерства Державного Майна на посади, що відповідали їх спеціальній освіті. Найздібнішим із випускників дозволялося вступати за особливим посвідченням від училища в вищі навчальні заклади Міністерства Державного Майна [19, с. 65]. Всі випускники землеробських училищ знаходили собі роботу за спеціальністю переважно по управлінню приватними маєтками.

Проте на практиці, підготовка випускників виявлялась недостатньою для самостійного виконання більш складних господарських завдань, в силу незадовільної загальної освіти, яку вони отримували в середніх закладах. З огляду на це, Міністерством Державного Майна за участю директорів училищ було вироблено нове „Положення про землеробські училища”, яке в законодавчому порядку було затверджене 30 травня 1878 р. [1, с. 269; 13, с. 56].

Згідно, п.1 „Положення...” землеробські училища, засновані в м. Горках Могилівської губернії, поблизу Харкова, Саратова, Казані і в Умані Київської губернії, належали до середніх сільськогосподарських навчальних закладів, метою яких було надання своїм вихованцям теоретичної та практичної освіти, необхідної для правильного ведення сільського господарства. Уманське землеробське училище готувало їх, крім того, до занять з садівництва [11, с. 35; 13, с. 58, 59]. При землеробських училищах могли відкриватися особливі курси або відділення для підготовки техніків з деяких галузей сільського господарства, або сільськогосподарської техніки: лісових кондукторів, торфмейстерів, шовководів (п. 2) [11, с. 35]. Землеробські училища перебували у віданні Міністерства Державного Майна по Департаменту Землеробства і Сільської Промисловості. Повний теоретичний і практичний курс в училищі тривав шість років (п. 5) [11, с. 35; 13, с. 59].

Згідно п. 8 „Положення...” кожен учень, крім теоретичного проходження курсу, повинен навчитися чітко виконувати всі сільськогосподарські роботи та практично ознайомитися як з влаштуванням господарств, так і з управлінням

ними. В Уманському училищі, крім того, учні повинні спеціально вивчати всі садівничі роботи і ознайомитись з влаштуванням садів і веденням садового господарства [11, с. 38]. Значно підвищувались вимоги до освіти викладачів. Обов'язкова умова для директора і вчителів наук – вища освіта (п. 11). Відповідно до п. 16 „Положення...” випускники, які відмінно закінчили повний курс в землеробських училищах, отримували атестат I-го розряду, який давав їм право на звання „персонального почесного громадянина”. Всі інші випускники, які витримали випускні іспити, отримували атестат II-го розряду та могли бути удостоєні права на згадане звання, після пред'явлення в раду училища задовільних звітів про трирічні практичні заняття з сільського господарства. Учням, що отримали атестат I-го розряду та успішно займалися сільським господарством протягом 3-х років, присвоювалося звання „учених управителів”; учні, які мали атестат II-го розряду, отримували за тих же умов, звання „помічника ученого управителя”. Учням Уманського училища, які показали відмінні успіхи в садівництві, крім звання „вченого управителя” або „помічника управителя”, присвоювалось звання „садівник” [11, с. 39]. Учням, які не закінчили повного курсу, але пройшли з успіхом не менше двох перших класів і витримали іспити з усіх сільськогосподарських або садових робіт, присвоювалось звання: в землеробських училищах взагалі – „розпорядника сільських робіт”, а в Уманському училищі зокрема – „розпорядників сільських і садових робіт” (п. 17) [11, с. 39].

По відбуванню військової повинності, землеробські училища зараховувались до закладів II-го розряду (ст. 53 Статуту про військову повинність). Для закінчення освіти учням землеробських училищ надалася відстрочка до досягнення ними 24 років (п. 20) [11, с. 40]. Учні, які отримали атестат I-го розряду, могли поступати на державну службу по відомству Міністерства Державного Майна на посади конторників або помічників управляючих сільськогосподарськими фермами, креслярів, межовиків, лісових кондукторів, лаборантів, учителів креслення та геодезії в землеробських училищах і т. д. (п. 21) [11, с. 40]. Згідно п. 22, казенні пансіонери, по закінченню курсу,

зобов'язувались прослужити в відомстві Міністерства Державного Майна не менше того часу, протягом якого вони користувались державним утриманням в закладі [11, с. 40].

Разом з „ Положенням про землеробські училища ”, 16 червня 1878 р. був затверджений штат цих училищ, який передбачав персональний склад і господарські витрати училищ [23, с. 41-45]. У 1880 р. для всіх землеробських училищ були затверджені нові програми. Згодом, після введення в дію нового статуту училищ, з'явилась необхідність в деяких виправленнях та доповненнях. Головний недолік статуту 1878 р. полягав у неправильній постановці практичних занять учнів.

Невирішеність питань стосовно змін до статуту 1878 р. стали причиною скликання з'їзду директорів землеробських училищ в 1878 р., що відбувся з 22 січня по 5 лютого 1878 р. Основний результат роботи з'їзду – зміни в статуті 1878 р., з яких найголовнішим було: збільшення теоретичного курсу на півроку за рахунок шостого практичного року та невеликі часткові зміни деяких параграфів названого статуту. Землеробські училища, перетворені в 1878 р. з училищ нижчого типу, не могли піднятися до рівня середніх навчальних закладів і зберегли, головним чином, ремісничий характер, готуючи управителів приватними маєтками.

На нараді (1895 р.) з середньої сільськогосподарської освіти Департаментом Землеробства зроблений висновок про розширення мети землеробських училищ, в зв'язку з необхідністю підготовки учнів до самостійної практичної діяльності в якості сільських господарів, інструкторів, учителів. Народа запропонувала шляхи залучення до училищ найздібніших учнів та визнала за необхідне розширення програми загальноосвітніх предметів, вказала на необхідні заходи для покращення вивчення тих спеціальних галузей сільського господарства, які мають велике значення для окремих місцевостей. Пропозиції стали основою Нового (1904 р.) Положення про училища.

Згідно „Положення про сільськогосподарську освіту” від 26 травня 1904 р., середні сільськогосподарські навчальні заклади засновувалися під назвою

„середні сільськогосподарські училища”. Їх мета – давати учням практичну, на науковій основі, освіту з сільського господарства для підготовки їх до сільськогосподарської діяльності (п. 3) [2, с. 10]. Згідно „Положення...” (п. 36), крім 6-класних, можуть бути засновані 4-класні сільськогосподарські училища, з 4-річним курсом навчання (відрізнялися від 6-класних тим, що не мали двох перших класів підготовчого характеру). До 4-класних приймалися учні за конкурсним екзаменом за програмою 3-класних сільських училищ, а до 6-класних училищ – зі знаннями курсу 2-класних сільських училищ (п. 37.) [2, с. 24]. Дозвіл на відкриття таких училищ здійснювався в законодавчому порядку. В училищах викладалися обов’язково: Закон Божий, російська мова, одна із нових мов, географія, історія, математика, креслення та малювання, природознавство, землеробство, сільське господарство та його галузі, рахівництво та законодавство, в об’ємі необхідному для сільських господарів. В спеціальних училищах предмети спеціального викладання встановлювалися Міністерством Землеробства і Державного Майна відповідно до призначення цих училищ. Серед необов’язкових предметів, як в загальних, так і в спеціальних навчальних закладах, могли викладатися: друга нова мова, співи та музика (п. 38) [2, с. 24].

З метою вивчення різних прийомів сільськогосподарських робіт і ведення господарства, протягом всього курсу проводилися практичні заняття учнів. Крім того, вводилися заняття ремеслами (п. 39) [2, с. 25]. Випускники училища отримували звання агронома та право вступу до Московського сільськогосподарського та Лісового інститутів (п. 40) [2, с. 25]. Всім випускникам надавалося право вступу на дійсну державну службу на спеціальні посади, а після 10-річної сільськогосподарської діяльності – право на потомствене почесне громадянство (п. 42, 43) [2, с. 26-27].

Малоуспішний досвід перших нижчих сільськогосподарських шкіл тривалий час гальмував подальше розповсюдження нижчої сільськогосподарської освіти. В 1878 р. створена спеціальна комісія, завдання якої полягали у всебічному вивченні заходів для ліквідації недоліків в загальній організації закладів цього

типу. Результатом діяльності комісії став проект „Положення про нижчі сільськогосподарські школи”, що був Височайше затверджений 27 грудня 1883 р. [12, с. 265-269].

Головними умовами для заснування нижчих сільськогосподарських шкіл, на основі „Положення...” були наступні: названі школи засновувались товариствами, земствами і приватними особами з дозволу Міністерства Землеробства і Державного Майна. За бажаннями засновників, ці школи могли бути 1-го та 2-го розряду з підготовчими класами (однорічними або дворічними) або без них. Облаштуванням шкіл, їх ремонтом, опаленням, освітленням, утриманням учнів та іншими витратами опікувалися виключно засновники. Вимагалось надання проекту статуту з вказівкою розряду школи [3, с. 130].

Згідно Нормального Положення 1883 р. метою нижчих сільськогосподарських шкіл було розповсюдження в народі основних знань з сільського господарства та необхідних для цього ремесел шляхом практичних занять. Ці школи поділялися на: 1) загальні, призначені для навчання сільському господарству взагалі; та 2) спеціальні, які відкривалися для розповсюдження знань, що стосувалися окремих галузей сільського господарства, наприклад: садівництва, городництва, бджільництва, виноробства і т.д. Відповідно об'єму навчального курсу нижчі сільськогосподарські школи поділялися на школи I-го та II-го розрядів [12, с. XXII]. Курс навчання в школах складався із теоретичного вивчення предметів і практичних занять. Під час всього свого перебування в школі, учні виконували всі господарські і ремісничі роботи, які були в маєтку. Закінчення курсу в школі давало деякі пільги по відбуванню військової повинності і звільняло від тілесних покарань.

Нижча сільськогосподарська школа навчала не тільки окремій галузі господарства, а й давала загальний обсяг сільськогосподарських знань. На кінець 1894 р., згідно зібраних Департаментом Землеробства свідчень, у Російській імперії діяло 73 нижчих сільськогосподарських школи з різних спеціальностей загальною кількістю учнів 2 794. Всього в імперії

нараховувалося 107 сільськогосподарських навчальних закладів, в яких навчалося 5 996 учнів [15, с. XV].

Інтенсивнішого розвитку в Російській імперії і, зокрема, в Україні нижча сільськогосподарська освіта отримала на початку ХХ ст. У 1910 р. в країні існувала 221 сільськогосподарська школа, а в 1915 р. ця кількість зросла до 314. У згаданих закладах навчалося 14 059 учнів, що складало в середньому 45 осіб на одну школу [7, с. 51]. Динаміка росту кількості нижчих шкіл аграрного профілю в Україні була наступною: до 1895 р. було відкрито 18 нижчих сільськогосподарських навчальних закладів, у 1900 р. функціонувало – 29, у 1905 р. – 45, у 1915 – 57.

26 травня 1904 р. затверджене Нове Положення про сільськогосподарську освіту. „Узаконення”, що належали до Нового Положення, спрямовувалися головним чином на доповнення та зміну тих, які діяли раніше: положення про середні землеробські училища (30 травня 1878 р.), Нормальне положення про нижчі сільськогосподарські школи (27 грудня 1883 р.) та ін. Досвід застосування згаданих узаконень, вказав на недостатність їх для задоволення різноманітних потреб сільського господарства в спеціальній освіті, а також на необхідність ліквідувати деякі недоліки в організації навчальних закладів.

Згідно Нового положення систему сільськогосподарської освіти склали вищі, середні і нижчі навчальні заклади. Особливістю нижчої сільськогосподарської освіти була велика кількість різних типів навчальних закладів. Повний курс в нижчих сільськогосподарських училищах тривав 3 роки і розділявся на 3 класи. В спеціальних училищах термін навчання міг бути скороченим до 2-х років. Викладачі мали вищу або середню освіту. Навчальний план складався на основі виданих в різний час програм і правил для теоретичного викладання і практичних занять в середніх і нижчих сільськогосподарських навчальних закладах Міністерства Землеробства. До них належали: 1) програми викладання в землеробських училищах [14, с. 107] і сільськогосподарської діяльності учнів цих училищ під час практичного року [14, с. 346]; 2) програми викладання спеціальних предметів в нижчих

сільськогосподарських школах I-го розряду [14, с. 473]; 3) програми спеціальних предметів для нижчих шкіл молочного господарства II-го розряду [14, с. 530]; 4-5) програми плідівництва, городництва і декоративного садівництва для нижчих шкіл садівництва I-го розряду [14, с. 621] і II-го розряду [14, с. 465]. В цих програмах були загальні методичні вказівки стосовно навчально-демонстраційних занять, які супроводжували теоретичний виклад та інших практичних занять. Останнім присвячені особливі правила і програми для землеробських училищ [14, с. 245, 252].

Питання про значення нижчої сільськогосподарської освіти в Росії та можливі способи її покращення багаторазово обговорювались на з'їздах діячів з технічної та професійної освіти, сільськогосподарської освіти, агрономічної допомоги населенню, а також на нарадах при Департаменті Землеробства [6, 16, 17, 18, 19]. Їх висновки покладені в основу нового проекту про нижчу сільськогосподарську освіту.

З 1883 до 1894 рр. на території Росії діяло 50 нижчих сільськогосподарських шкіл, з яких – 15 в Україні [5]. Нове Положення 1904 р. виправило суттєві недоліки в попередній постановці шкільної сільськогосподарської освіти. Головні переваги Положення полягали в наступних суттєвих моментах: більшій гнучкості, що дозволяла без особових перешкод пристосувати тип школи, загальну її реорганізацію, тривалість і характер навчання до місцевих умов і потреб. Були встановлені більш високі норми фінансування з боку держави, земств, товариств і приватних осіб, в зв'язку з чим не тільки полегшилось відкриття нових шкіл, а й значно підвищилась їх матеріальна база.

Відповідно до „Положення про сільськогосподарську освіту” (1904 р.) будувалася вся система сільськогосподарської освіти Російської імперії до 1917 року, регламентувалася діяльність кожного навчального закладу, підвідомчого Департаменту Землеробства. Через значний брак коштів відомства землеробства Нове Положення почало застосовуватись лише з 1907 р. Проте і цей законодавчий акт не в усьому відповідав складним реаліям життя. Назріла проблема перегляду Положення 1904 р. З метою її вирішення, починаючи з

1908 року, питання перетворення середніх сільськогосподарських освітніх закладів, створення народних сільськогосподарських шкіл, організації вищої сільськогосподарської школи були предметом вивчення різнорівневих нарад при Департаменті Землеробства [13, с. 179-182, 294; 10]; збиралися з'їзди, присвячені питанням аграрної освіти. На державному рівні ставилися питання про збільшення кількості вищих сільськогосподарських навчальних закладів, якісні зміни у навчальних програмах, створення мережі вищих сільськогосподарських освітніх закладів у кожному регіоні, в тому числі і в Україні: в Одесі та Катеринославі. Пропонувалося більшу увагу звертати на практичну діяльність, розвиток позашкільної освіти.

Підсумком такої плідної діяльності стали нові законодавчі акти з аграрної освіти. Так, в 1909 р. затверджений закон „Про установаження короточасних землемірних курсів при середніх землеробських училищах” [21], в 1911 році були вироблені нові навчальні плани для землеробських училищ та нові програми [22], в 1912 р. затверджений „Зразковий статут народної сільськогосподарської школи” [8, с. 81-82], в 1913 р. затверджений закон про умови і порядок відкриття середніх сільськогосподарських навчальних закладів [9, с. 116-124].

На 1917 р. всього в Україні було 6 середніх сільськогосподарських шкіл та 54 нижчих сільськогосподарських школи [10, с. 450]. На 1915 р. серед 18 вищих професійних шкіл в Україні сільськогосподарську освіту давали чотири: сільськогосподарський інститут у Харкові (переведено 1915 р. з Нової Олександрії, тепер Пулави в Польщі); політехнічний інститут в Києві (1898 р.); ветеринарний інститут у Катеринославі (1899 р.); ветеринарний інститут у Харкові [10, с. 448-449].

Отже, становлення і розвиток цілісної системи сільськогосподарської освіти на Наддніпрянській Україні, відбувалося у межах загальноімперської. Відповідно, діяльність аграрних закладів різних типів і категорій, здійснювалась на основі нормативних актів Російської імперії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Агрономическая помощь в России / Под ред. В.В. Морачевского. – Петроград: Изд-во департамента земледелия, 1914. – 653 с.
2. Высочайше утвержденное, 26 мая 1904 г. Положение о сельскохозяйственном образовании и расписание должностей в средних и низших сельскохозяйственных учебных заведениях. – СПб.: Тип. Киршбаума, 1904. – 39 с.
3. Главнейшие условия для учреждения низших сельскохозяйственных школ, на основании Высочайше утвержденных 27 декабря 1883г. Нормального положения и штата // Справочная книжка. Приложения. – СПб., 1895. – С. 129-130.
4. Извѣстія Главного Управления Земледелия и Землеустройства. – 1911. – 13 ноября.
5. Краткие статистические сведения по подведомственным Департаменту Земледелия сельскохозяйственным учебным заведениям к 1 января 1913 г. – СПб., 1913. – Вып. 2. – 119 с.
6. Материалы для совещания о среднем сельскохозяйственном образовании при Департаменте земледелия МзиГИ в сентябре 1895 г. – СПб., 1895. – 234 с.
7. Миклашевский И.Н. Очерки из истории сельскохозяйственного образования в России / И.Н. Миклашевский. – СПб.: Тип. Н.И. Скороходова, 1893. – 66 с.
8. Народные сельскохозяйственные школы // Положение о сельскохозяйственном образовании, Высочайше утвержденное 26 мая 1904 г. и его применение / Сост. И.И. Мещерский. Изд. 3-е, переработ. – Петроград: Тип. В. Киршбаума, 1916. – С. 81-82.
9. О среднем и низшем сельскохозяйственном образовании в России. // Техническое образование. – 1894. – №4. – С. 305-323.

10. Освіта на Наддніпрянській Україні в ХІХ ст. // Сірополко С. Історія освіти в Україні / Український Вільний Університет (м. Мюнхен, Німеччина). Друзі товариства ім. Григорія Ващенко. – К.: Наук. думка, 2001. – С. 232-496.
11. Положение о земледельческих училищах // Справочная книжка. Приложения. – СПб., 1895. – С. 34-45.
12. Сборник сведений по сельскохозяйственному образованию. Вып. VII. Распоряжения по сельскохозяйственным учебным заведениям за время 1865 – 1901 гг. – СПб., 1901. – 786 с.
13. Сборник сведений по сельскохозяйственному образованию. Вып. III. Постановления по сельскохозяйственным учебным заведениям за время 1836 – 1899 гг. – СПб., 1900. – 415 с.
14. Сборник сведений по сельскохозяйственному образованию. Вып. XVI: Сельскохозяйственные учебные заведения в 1910 г. – СПб., 1911. – 395 с.
15. Сельскохозяйственные учебные заведения к 1 января 1903. – СПб., 1905. – 394 с.
16. Труды 1-го Всероссийского сельско-хозяйственного съезда въ Кіевѣ 1-10 сентября 1913 г. Вып.1. Постановленія съезда / Под ред. Предсѣдателя організаціоннаго Бюро по созыву съезда И.Г. Черныша и секретаря Бюро И.А.Прилетаева. – К., 1913. – 45 с.
17. Труды областного съезда по вопросам низшего сельскохозяйственного образования. – Харьков, 1911. – 232 с.
18. Труды организационного комитета съезда русских деятелей по техническому и профессиональному образованию. IV секция. Сельскохозяйственное образование. – СПб., 1890. – 84 с.
19. Труды особого совещания по среднему сельскохозяйственному образованию при Департаменте Земледелия в сентябре 1895 г. – СПб., 1896. – 199 с.
20. Труды съезда деятелей по агрономической помощи местному хозяйству. – СПб., 1899. – 58 с.

21. Устав народных сельскохозяйственных школ // Коваленко Н.Г. Об организации народных сельскохозяйственных школ. – Петроград, 1914. – С. 1-6.
22. Устав средних сельскохозяйственных училищ, Утвержден 4 января 1912 г. // Положение о сельскохозяйственном образовании, Высочайше утвержденное 26 мая 1904 и его применение. Приложения / Сост. И.И.Мещерский. Изд. 3-е, переработ. – Петроград: Тип. В.Киршбаума, 1916. – С. 7-19.
23. Штат земледельческих училищ // Справочная книжка. Приложения. – СПб., 1895. – С. 34-45.

© *Майя Костюк*
(Умань)

**ЗАКОНОДАТЕЛЬНЫЕ АКТЫ И ПРАВИТЕЛЬСТВЕННЫЕ
РАСПОРЯЖЕНИЯ ОТНОСИТЕЛЬНО ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ
СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ РАЗНЫХ ТИПОВ И
КАТЕГОРИЙ (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XIX – НАЧАЛО XX В.)**

Рассматривается нормативно-правовая база деятельности сельскохозяйственных образовательных учреждений на протяжении второй половины XIX - в начале XX века

Ключевые слова: законодательство, аграрное образование, сельскохозяйственные образовательные учреждения

© *Maya Kostyuk*
(Uman)

**LEGISLATIVE ACTS AND GOVERNMENTAL DIRECTIVES AS TO
THE AGRICULTURAL EDUCATIONAL ESTABLISHMENTS OF
DIFFERENT TYPES AND CATEGORIES (SECOND HALF OF THE XIX TH
– BEGINNING OF THE XX TH CENTURIES)**

Normative-legislative foundation of the activity of agricultural educational establishments in the second half of the XIX th – beginning of the XX th centuries is considered.

Key words: legislature, agrarian education, agricultural educational establishments..